

Boekbesprekingen

Naar een vernieuwing van het socialisme in een periode van erosie der ideologieën. De eerste jaargang van het nieuwe tijdschrift «Praxis international».

Het tijdschrift *Praxis* zag in 1964, in Joegoslavië, het levenslicht. De medewerkers stonden voor een marxistische interpretatie van de maatschappelijke en politieke werkelijkheid en zij waren voorstanders van een democratisch socialisme. Zij kozen voor een uitdrukkelijke internationalistische koers en lagen aan de basis van de gereputeerde zomerschool van Korčula, die jaar aan jaar socialistische denkers uit verschillende landen verenigde.

Aan dit alles kwam een einde in 1975. De Joegoslavische autoriteiten beslisten dat het moest gedaan zijn met de kritieken op de Joegoslavische maatschappij. Die kritiek zou slechts «destructief» zijn. In 1980 besloten vele oorspronkelijke uitgevers en medewerkers een internationale *Praxis* uit te geven. De volgende overwegingen speelden daarin mee. Er bestond geen internationaal tijdschrift van een *marxistische humanistische oriëntatie*, hoewel de behoefte hieraan groot was. Bovendien luidde 1960 een periode in van vernieuwde bestudering van Marx' theorie. Dat stond in verband met de interpretatie van de hedendaagse ontwikkelingen op economisch, sociaal en politiek vlak. Een ganse generatie van jonge intellectuelen en onderzoekers dienden zich aan om Marx' inspiratie aan te wenden in een op de hedendaagse maatschappelijke vraagstukken betrokken kritisch denken. Maar het kwam nooit tot serieuze pogingen van «beslissende integratie» op praktisch en theoretisch vlak. De internationale editie van *Praxis* wil precies een proces op gang brengen voor zo'n beslissende integratie. Men wil er voor zorgen, dat een onontbeerlijke basis wordt gelegd voor wederkerige communicatie en dialoog. Men wil eveneens een «systematisch kritisch bewustzijn» over de essentiële limieten van de hedendaagse maatschappijen en maatschappijvormen en inzake de optimale historische mogelijkheden voor een emancipatie van de mens aanbrengen (*Praxis International*), 1981, nr. 1, Editorial, «Why Praxis International»).

Wat mij boeide in het edito van het eerste nummer van de nieuwe *Praxis*, was de situering van het tijdschrift in de snelle ontwikkeling die de westerse wereld doormaakt. Op dat punt voelde ik een affiniteit met *Toestanden*. De editorialist gaat uit van een vergelijking der contexten 1980 en 1964. De context van 1980 is gans anders, dan die van 1964, zo luidt het. Met die opmerking verplichtte de editorialist zich tot een ideologische en historisch-maatschappelijke verduidelijking. Hij raakt hierbij een programma van onderzoek aan, dat voor iedereen die begaan is met de toekomst van een kritisch-historisch-materialistisch denken en met de actuele perspectieven van het socialisme, van het grootste gewicht is. Een tijdschrift als *Toestanden* moet zich daarop zeker kunnen oriënteren, aangezien het in de beperkte en specifieke context van de Nederlandse taalgemeenschap een overeenkomstige poging voor integratie, communicatie, dialoog en systematisch kritisch bewustzijn onderneemt.

De context van 1960 veronderstelde dat het «authentieke marxisme» werd verdedigd tegen de dogmatische, apologetische en stalinistische vervormingen. Voor velen betekende die verdediging een allereerste introductie tot de werkelijke erfenis van het denken van Marx en Engels en tot de denkbeelden van meestal door het stalinisme doodgezwegen marxistische theoretici, zoals Rosa Luxemburg, Leon Trotski, Eugen Preobrajenski, en vele anderen. Het «officiële» zgn. marxisme «bewees» volstrekt inadekwaat te zijn tegenover de zeer snelle socio-economische en politieke ontwikkelingen van die periode: de spontane beweging van de Franse arbeidersbeweging in mei 1968; de studentenbewegingen en het wereldwijd protest; Viëtnam; de Praagse lente en de militaire invasie van de sovjet-soldateske in Tsjechoslovakije, enz. *Praxis* poogde daarop in die tijd te reageren met mobilisatie van marxistische en socialistische filosofen en sociale onderzoekers, rond een kritische theorie, die de recente sociale veranderingen in oost en west beter zou aankunnen. Die theorie betrof onderwerpen zoals:

- de betekenis en de vooruitzichten van het socialisme;
- de menselijke vrijheid;
- gelijkheid;
- de historische analyse;
- de reïficatie;
- creativiteit;
- de natuur van de maatschappelijke omwentelingen;
- de bureaucratie en technologie in de moderne wereld.

De theoretici van het marxisme, die daarbij werden aangesproken, waren: Gramsci, Korsch, Lukacs, Bloch, Marcuse, Fromm, Goldmann. De laatste vier participeerden aan *Praxis* en aan de zomerschool in Korcula.

In 1980 ziet de situatie er gans anders uit. Wie met het socialisme begaan is en wie daarvan de theoretische fundamenten wil overwegen, dreigt in snelheid gepakt te worden door de historische ontwikkelingen. De klassieke bases, de gebruikelijke theoretische werkzaamheden en de traditionele geloofsartikelen doen het veel minder goed. Dat ligt zeker ook aan de zeer snelle opgang van de conservatieve en reactionaire krachten. De emancipatorische bewegingen van 1960 zijn diffuus en gedesorganiseerd geworden. Het elan van theorie en praktijk werd gebroken, zonder dat er maar ooit sprake is geweest van echte socialistische veranderingen. De editorialist van *Praxis International* ziet aan de basis van die bruuske en ontuchtterende overgang veel factoren. Niet alleen is de crisis die in de jaren zeventig begon ver van voorbij, bovendien betreft het een veel *complexere crisis* dan vroeger het geval was. We worden geconfronteerd met een «nieuw type van crisis-situatie» (*Praxis International*, 1981, nr. 1, 2): «een diepe crisis van de legitimatie van de politieke macht; het begin van een langdurig proces van erosie van de ideologieën». De editorialist heeft het daarbij over de ideologieën, die werden gebruikt om «virtueel niet afgeremde en onbepert sterke macht te gebruiken op nationaal en internationaal vlak». Maar die groeiende macht van de bestaande sociale systemen gaat gepaard met groeiende en manifeste kwetsbaarheid en impotentie. Welke ontwikkelingen vormen daarvan de bases? De auteur somt de volgende op.

- Een lange periode van brutale materiële produktie gesteund op goedkope arbeidskracht en schijnbaar onbeperte natuurlijke rijkdommen

- wordt afgebroken door groeiende beperkingen, en wordt bedreigd door de toenemende pollutie van de natuurlijke omgeving.
- Zo ontstond de idee van een herstructurering van het economisch leven en van de drastische verandering in de levensstijl.
 - Het betreft klaarblijkelijk een crisis van een economie, die zich van oost tot west uitstrekt; een economie die wel in staat is op ontzaglijke wijze de materiële produktie uit te breiden en de produktiekrachten te ontwikkelen, maar dat in hoofdzaak doet in functie van een toenemende verspillende consumptie.
 - Wat aan de orde is, is het irrationele winst-(groei-)oogmerk, waardoor de arbeid niet bevrijd kan worden ten einde een variëteit van menselijke behoeften te bevredigen; hierbij is tenslotte ook de natuur en het doel van de menselijke arbeid aan de orde.
 - Op het ogenblik, dat er aan de oppervlakte een zekere politieke (rechtse) stabiliteit heerst, zijn er tekens van afdrijven naar dysfunctie, verval van sociale, politieke en economische instellingen en van een morele desintegratie.

Men kan die ontwikkelingen *zowel* in het westen *als* in het oosten vaststellen. Het gaat niet langer op oost en west tegenover elkaar te plaatsen, want de twee systemen (het communistische en het kapitalistische) hebben eenzelfde fundamentele belangstelling, waarrond gans hun maatschappelijk leven werd georganiseerd en geïnstitutionaliseerd: «een typische bourgeois-belangstelling voor de uitsluitend kwantitatieve aspecten van de produktie en consumptie», waaraan zij eenzelfde maatschappelijke patroon geven, nl. het «patroon van de economische en sociale dominantie over diegenen, die de materiële rijkdom voortbrengen» (*Praxis International*, 1981, nr. 1, 3). Nochtans blijven er grote verschillen bestaan tussen hun respectievelijke socio-economische instituties – en dat geeft ook zeer uitgesproken karakteristieken aan de wijze waarop zij de crises doormaken. Die verschillende socio-economisch-politieke instellingen, die hetzelfde patroon van dominantie hebben, leiden elk tot dezelfde maatschappelijke kwaal: *verspilling*. Het gaat om de verspilling van mensen en om die van hun creatieve mogelijkheden. Die kwaal versnelt op zijn beurt weer de legitimatiecrises, zowel in het oosten als in het westen. Het vergroot *de kloof* tussen de gebruikelijke ideologische imperatieven¹ en de huidige maatschappelijke werkelijkheid.

De editorialist ziet die ideologische crises op een wereldschaal en hij beklemtoont de hechte relatie tussen de «travestie» in Oost-Europa en het falen van de kapitalistische landen enerzijds en de toenemende miserie van de «derde wereld» anderzijds. De verscherpte tegenstellingen tussen die twee polen heeft geleid tot bruuske en onvoorziene veranderingen in de «ontwikkelingslanden»: massa-bewegingen, die hun ideologische inspiratie in traditionele godsdienstige voorstellingen hebben gezocht (het grote

¹ Voor een overeenkomstige analyse verwijs ik naar mijn artikel over «Nieuw Rechts» in het *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 1980, waarin ik de ideologische crisissituatie aan de linkerzijde als uitgangspunt koos voor de behandeling van het nieuwe ideologische fenomeen «La nouvelle droite». In de vergrote kloof tussen de traditionele imperatieven en de huidige maatschappelijke werkelijkheid ligt de voedingsbodem voor de zgn. nieuwe ideologische invullingen: het agressieve neo-liberalisme (nieuwe legitimaties voor onbeperkte woeker, uitbuiting en in-civisme); «la nouvelle droite» (nieuwe legitimaties voor elite en superioriteit). In mijn artikel omschreef ik de ideologische situatie als een «vacuüm».

voorbeeld blijft Iran), veeleer dan in de idee van het socialisme. Op die basis oordeelt de *Praxis*-editorialist, dat het hoog tijd wordt om althans theoretisch af te rekenen met die ideologische toestand en een dam op te werken tegen de gevaarlijke en destructieve ideologische tendenzen. Dat kan alleen door intense inspanningen op het wereldbeschouwelijke vlak te leveren: er is een nood aan de krachtige, creatieve en uitdrukkelijke ontwikkeling van een kritische analyse, en dat vergt de mobilisatie van de progressieve theoretische inspanningen. Dat geeft precies de plaats aan van *Praxis International*.

Het is uiteraard geen toeval, dat de doelstellingen van het bescheidener toeschrift *Toestanden* een overeenkomst vertonen met die van het internationale tijdschrift *Praxis*. Toen wij in 1980 van start gingen, hadden wij discussies achter ons, die precies de situatie, zoals die door de editorialist van *Praxis International* wordt geschetst, als onderwerp hadden. Niet allen waren bereid zover te gaan om ook van een ideologische crisissituatie aan de linkerzijde te spreken (waarin het marxisme vanzelfsprekend centraal staat; ook mijn kritikasters in het *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* hebben weinig van mijn schets van het ideologisch vacuüm begrepen en vanuit hun gelovige trouw aan het marxisme gereageerd op mijn standpunten, getuige hun kritiek in het *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 1981). In het edito van *Praxis International* schijnt men daarmee minder moeilijkheden te hebben. Hoe dit ook zij, ik denk dat we de oriëntatie van het tijdschrift moeten toejuichen, mede vanuit de vaststelling dat in Vlaanderen tenminste *Toestanden* geprobeerd heeft een overeenkomstige oriëntatie met de strevingen van een goed deel van de internationale socialistische intelligentia. De thema's die door de editorialist van *Praxis International* worden aangeduid, vertonen een grote overeenkomst met diegenen die wij hebben weerhouden voor *Toestanden*. Ik denk dat we ook het brede doel van *Praxis* moeten bijtreden: *de vastberaden en verbeeldingrijke ontwikkeling van een kritische analyse en een daadwerkelijke mobilisatie van de progressieve theoretische inspanningen*.

Het is hier niet de plaats om zeer uitvoerig in te gaan op de inhoud van de eerste jaargang. Dat kan te gelegener tijd nog gebeuren. Ik wil de lezer alleen een kort overzicht geven van de onderwerpen, die tot nog toe werden behandeld.

Het thema van het eerste nummer (april 1981) was «Socialisme en democratie», met bijdragen van Michael Harrington, Mihailo Marković, Agnes Heller, Carol C. Gould, Ljudomir Tadić en Michael Löwy. In de rubriek «toonaangevende denkers» komt Herbert Marcuse aan de beurt in bijdragen van Jürgen Habermas en Richard J. Bernstein.

In nummer 2 (juli 1981) staan losse bijdragen van Charles Taylor, Zagorka Golubovič, Franco Ferrarotti, Svetozar Stojanović, Mihaly Vajda, en Iring Fetscher (van die laatste vindt U ook een bijdrage in het *Toestanden-cahier* «De arbeid in Hegels filosofie», oktober 1982).

Het thema van nummer drie (oktober 1981) betrof «De crisis in de hedendaagse samenleving» met bijdragen van Claus Offe over de verzorgingsstaat, Johannes Berger over crisistypen in westerse maatschappijen, György Markus over de crisis in de economische organisatie van maatschappijen van het «sovjet»-type, Mimmo Carrieri en Lucio Lombardi Radice over de crisis van een nieuw type democratie in Italië. Nancy Fraser bespreekt het denken van Michel Foucault. Er staan ook twee review-arti-

kels in: Marx Wartofsky bespreekt Leszek Kolakowski's *Main Currents of Marxism* en Alain Brossart bespreekt het werk van Rudolf Bahro, van Uhl en van Havemann.

Nummer vier (januari 1982) had als thema «Mensenrechten», met artikels van Rudi Supek, Steven Lukes, Agnes Heller, Kosta Cavoški, H. Odera Oruka, Mihailo Marković, wordt ingegaan op de relatie tussen de mensenrechten en het socialisme. In de rubriek «denkers» wordt Ernst Bloch besproken.

Laat ik tot slot nog de volgende gegevens vermelden. De «editorial board» is internationaal samengesteld met als editors Richard J. Bernstein (USA) en Mihailo Markovic (Joegoslavië). Het tijdschrift wordt gepubliceerd bij Basil Blackwell. U hebt al begrepen dat het vier maal per jaar verschijnt. Elk nummer bevat abstracts (korte samenvattingen) van de artikels in het Frans, Duits en het Engels. Er worden ook advertenties opgenomen van enkele andere belangrijke internationale tijdschriften, zoals *The Journal of Philosophy*, *Thesis Eleven* (a new journal of social and political thought), *The Philosophical Forum* (quarterly), *New German Critique* (an interdisciplinary journal of german studies), *Dissent* (quarterly-american left, published by the Foundation for the Study of Independent Social Ideas).

We kunnen het bestaan van *Praxis International* toejuichen als een wezenlijk initiatief, om op internationaal vlak het contact te verzekeren tussen onafhankelijke onderzoekers, die met de toekomst van het socialisme begaan zijn en die vanuit het expliciete bewustzijn van de crises van de wereldbeschouwingen – en dus ook de ideeëncrisis van de linkerzijde – een poging ondernemen om het werk, de krachten en de inspiraties te bundelen. We moeten vanuit *Toestanden* trachten aan te sluiten bij dit internationale initiatief (dat bovendien niet alleen staat) van de ideologische reoriëntatie van de linkerzijde.

Ronald Commers

ANDRE MOMMEN, De teloorgang van de Belgische bourgeoisie. Uitgeverij Kritak, 1982. 186 p. 350 fr.

De beroemde uitspraak van wijlen Max Nokin, eens gouverneur van België's machtigste holding, de Société Générale de Belgique, die hij zich in het begin van de jaren zestig liet ontvallen bij een bezoek van een niet nader genoemde VS-bankier, komt in André Mommens boek niet voor. «You must realise, moet er volgens Fortune-reporter Siekman gezegd zijn, «that you are now at the heart of Belgium. To your right» – zij stonden aan het open raam van de zetel van de Société aan de Koningsstraat in Brussel – «is the royal palace. To your left is our Parliament. And here is Société Générale. And that is all that really matters.»

Mommen hoefde dat niet te hernemen: de stelling die hij in zijn recent bij Kritak verschenen boek verdedigt, is in feite een weerlegging van die uitspraak. Vier vijfde van het boek brengen het verhaal van de opkomst en de teloorgang van de Belgische bourgeoisie, en in de eerste plaats van de centrale machtsorganen daarvan, de holdings. Een verhaal dat meeslepend en

helder geschreven werd, en zich schijnbaar rechtlijnig naar de ontknoping toe beweegt: de vaststelling dat de oude Belgische burgerij, door een volgehouden voorzichtige en conservatieve politiek, zichzelf steeds meer buitenspel gezet heeft, en nog slechts een economische en politieke rol kan spelen door zich aan de dynamische fracties van de internationale burgerij te onderwerpen, hier ten lande geïncarneerd in de managers van de grote multinationale bedrijven.

De recente herstructurering van het financieel kapitaal is voor hem een duidelijke exponent van die crisis van de holdings. De sprong van Empain naar de Franse Jeumont-Schneider-groep en de daaropvolgende intrede van de Parisbas. De fusie tussen de groepen Lambert en De Launoit met de 'mislukte' fusie van de Bank van Brussel en de Bank Lambert. De inbreng van de groep Coppée in de Franse Lafargegroep. De herstructurering van 'de Belgische Parisbasvleugel Cobepa en diens operatie naar de BBL. De reorganisatie van de Société Générale via Tanganyika Concessions en Union Minière... Dat alles wijst op reële moeilijkheden.

Het aangaan van joint ventures met multinationals, de verkoop van Belgische bedrijven aan diezelfde multinationals, alles wijst, aldus Mommen, in dezelfde richting.

Mommen ontwikkelt die stelling vanuit een historische analyse van de periode van de opkomst van de burgerij en de periode van haar heerschappij. Een analyse die de eerste twee delen van het boek vult, maar ons inziens al te veel aan de oppervlakte van de gebeurtenissen blijft en té weinig de algemene ontwikkeling van het kapitalisme – de overgang naar het imperialisme, de groei van de wereldhandel, de verschuiving van het epicentrum van het kapitalisme naar de VS, enz. – inkalkuleert. Die betrekkelijke oppervlakkigheid komt ook tot uiting in de afwezigheid van confrontatie tussen het Belgisch ontwikkelingsmodel – rond de holdings – en de andere varianten – rond industriële multinationals.

Daardoor blijft het werk van Mommen een beschrijving van gebeurtenissen, en geen analyse van de wetmatigheden die al dan niet die gebeurtenissen determineerden, noch van de alternatieve mogelijkheden die zich hadden kunnen voordoen.

Toch is dat deel van Mommens werk nuttig, vooral voor de niet-specialist die doorgaans weinig toegang heeft tot allerlei bronnen, en hier een geëngageerd standpunt over de geschiedenis van het Belgisch kapitalisme vindt.

Meer controversieel wordt Mommen in het derde en laatste deel: de teloorgang van de burgerij.

Voor die teloorgang ziet Mommen meerdere oorzaken. In de eerste plaats de conservatieve politiek van de holdings waarin rendement en zekerheid de hoofdrol blijven spelen, wat reeds voor de Tweede Wereldoorlog tot uiting komt – het niet binnendringen in nieuwe sectoren, de laattijdige aanpassingen van het bestaande produktie-apparaat – maar vooral na de Tweede Wereldoorlog naar een toenemende marginalisatie leidt en sinds 1974 door de crisis nog versterkt werd.

Daarnaast de meer vooruitstrevende economische rol van de multinationals, die bovendien binnen de arbeidersbeweging gesprekspartners vinden, waaruit het 'overleg' groeit dat de sociaal-economische politiek in sterke mate zal bepalen. De machtsuitoefening verschuift daardoor naar «nieuwe generaties managers, technocraten en politici die geen bevoorrechte bin-

ding meer hebben met de notabelen». (p. 120). Een ontwikkeling die gedubbeld wordt door een veranderde opvatting over politieke partijen, die van gedachtenstromingen evolueren naar apparaten.

Uiteindelijk is er de opkomst van de 'technokratische bourgeoisie' in het kader van een toenemende overheidsinmenging in de economie. Die technokratische bourgeoisie wordt gevormd door een laag universitaire die niet van bourgeois-afkomst zijn, en die in het kader van de zogenaamde democratisering van de universiteiten gevormd werd. Zij ontwikkelt zich vooral in de sociaal-demokratische middens, ziet een carrière-mogelijkheid in het staatsapparaat en in de overheidsbedrijven, en kan zichzelf een politieke (elektorale) basis verschaffen door in het kader van geplande, snelle groei, een zichtbare sociale verbetering te bepleiten.

De term technokratische bourgeoisie wordt door Mommen zelf gerelativeerd. Het gaat om «een opkomende technokratische fractie van de bourgeoisie...» die zich nog niet heeft uitgekristalliseerd in een volstrekt autonome fractie (...).» (p. 123).

Afgezien van de analyse van de rol die zij speelde sinds de jaren '60, vooral doorheen de Rooms-Rode coalities, analyse waarin we Mommen gedeeltelijk kunnen volgen, rijst de vraag of de karakterisering ervan korrekt is. Gaat het om een fractie die als fractie tot de burgerij behoort – en daarin moet uitkristalliseren – wat zou betekenen dat zij een bepaald, relatief homogeen belang zou nastreven dat tot op zekere hoogte konfliktueus is met het globaal burgerlijk belang; of gaat het om technokraten die individueel tot de burgerij behoren of ertoe gaan behoren, maar die als groep – als technokratie – slechts een werktuig vormen dat door de burgerij gecontroleerd wordt (wat wijvingen niet uitsluit)? Het is onze bedoeling niet daarover in deze bespreking uitspraak te doen (ik heb er trouwens niet zo'n uitgesproken mening over en kan me bovendien voorstellen dat de 2 hierboven geschetste interpretaties met nog andere varianten aangevuld kunnen worden). Misschien kan het boek van Mommen die discussie in Vlaanderen op gang trekken.

Naar het einde van het derde deel komt Mommen dan tot zijn konklusie: de Belgische bourgeoisie en haar teloorgang. Dat betekent voor hem niet het definitieve verval en de onherroepelijke verdwijning: «Gezien de internationalisering van de Belgische economie was het niet meer dan normaal dat de heersende financiële laag van de bourgeoisie voor altijd de prententie moest opgeven op om de internationale scène een min of meer autonome rol te spelen.» (p. 141).

Met andere woorden, een burgerij die ergens in het midden houdt tussen de klassieke kompradores en de werkelijke machtscentra van het kapitalisme-imperialisme. Ook deze konklusie zal niet onverdeeld bevestigend ontvangen worden. Wellicht onderschat Mommen nog de graad van autonomie van de Belgische holdings en vooral van de Société Générale – hij onderschat in elk geval haar politieke macht op Belgisch vlak, terwijl hij in haar ondersteunende rol teveel een vazallenverhouding ziet. De Belgische bourgeoisie is verplicht geweest haar strategie ten dele af te stemmen op de transnationale groepen; zij is verplicht geweest bondgenootschappen aan te gaan met die groepen, maar juist daardoor is het haar mogelijk geweest een relatief kleine autonomie te consolideren. Beide bewegingen hoeven mekaar niet op te heffen.

Voor die evolutie is er een duidelijke materiële basis (die Mommen wel

aanraakt maar niet uitwerkt): in een steeds sneller groeiende wereldeconomie en een nog sneller groeiende wereldmarkt en -handel, was de interne Belgische markt te smal om op lange termijn de 19de-eeuwse posities te handhaven, zodat een proces van verlies van autonomie onvermijdelijk was (ook vanuit militair opzicht trouwens). De 'normalisatie' van de Belgische rol in de 20ste eeuw werd echter, en dat is belangrijk, door de inertie van de Belgische burgerij zelf versneld.

André Mommen besluit zijn boek met een hoofdstukje over de uitweg uit de crisis. Dat zou een zinvolle bezigheid geweest zijn indien die crisis voorwerp van het boek ware geweest. Nu is het een kunstmatige verlenging met het boek, met alle kenmerken van dien: snel, oppervlakkig, met hier en daar een korrekte kritiek op andere gepretendeerde uitwegen (Polekar, Fondation A. Renard, Groep Bastin-Yerna...), maar met weinig relevantie, vooral dan als de zaak afgerond wordt met een uitweg die nergens in het boek wortels heeft, en die bovendien meer dan één vraag oproept: «Het blijft dus zeer de vraag of er in België kans bestaat op een linkse machtsovername die net zoals in Frankrijk de socialistische technocratie aan de politieke en door een grootscheeps nationalisatieplan ook aan de economische macht zou helpen. Pas als de staat alle hefbomen bezet en de basissectoren nationaliseert, kan uit de (socialistische) technocratie een volwaardige etatistische bourgeoisie groeien die dan ook de Belgische holdingsbourgeoisie uitschakelt en de managersbourgeoisie, die nu de dagelijkse leiding heeft van de privé-ondernemingen, als laag opslorpt. Deze nieuwe bourgeoisie zou dan als uitdrukking van zowel de technocratische en intellectuele middenlagen als van de arbeidersklasse de Belgische economie moeten redden en de noodzakelijke herstructureringen in de industrie moeten doorvoeren.» (p. 162-163).

We hebben het gevoel dat Mommen ons over dat schema nog een boek verschuldigd is. We zullen het met genoegen begroeten.

Mark Van Ryssen

PERRY ANDERSON, «De tegenstrijdigheden van Antonio Gramsci», Uitgeverij Leon Lesoil/I.S.P., Antwerpen/Amsterdam, 1981, VII + 103 blz., 200 fr.

Enkele jaren terug liep ik rond met plannen om een uitgeverij te beginnen. Het boek dat ik nu wil voorstellen vind ik zo goed, dat het toen reeds het eerste was dat ik wilde gaan uitgeven. Het is de vertaling van het feestartikel van de hoofdredakteur van de «New Left Review» ter gelegenheid van het honderdste nummer: «The antinomies of Antonio Gramsci» (zoals je ziet is de vertaler er niet in geslaagd dit stafrijm in het Nederlands te bewaren). De uitgeverij is er niet gekomen. En toen niemand anders op het idee leek te komen om het lange artikel te vertalen en uit te geven heb ik het dan maar samengevat in het Elcker-Ik-tijdschrift (dossier marxistische denkers nr. 1, december 1979), hopenoeg zo een aantal mensen te stimuleren er toch – zij het in een vreemde taal – aan te beginnen.

Ik denk dat deze poging vergeefs geweest is en misschien heeft dit te ma-

ken met een verschijnsel dat Perry Anderson zelfs in Italië signaleert: te midden van een uitgebreid gebruik van en verwijzing naar Gramsci is er eigenlijk weinig grondige studie van diens ideeën zelf. Ook hier is het in bepaalde kringen mode om geregeld de naam Gramsci op te rakelen en hem met allerhande ophemelende epiteta te versieren. We kunnen nu maar hopen dat de investering van de Uitgeverij Leon Lesoil in de vertaling van dit werkje weer geen ijdele poging geweest is om deze mode van een meer kritische basis te voorzien.

Aan een gebrek aan moeite zal het in elk geval niet liggen. Medevertaler Eric Corijn leidt de problematiek van zowel Anderson als Gramsci zeer degelijk in, het notenapparaat werd uitgebreid met de verwijzingen naar de Franstalige uitgaven van Gramsci's teksten, die voor een aantal Vlamingen misschien beter toegankelijk zijn dan de Engelse en de vertaling is zo goed als feilloos.

Het boekje heeft een totaal ander karakter dan het enige andere dat van Anderson ooit in het Nederlands vertaald werd: «Het Westers marxisme» (Van Gennep, Amsterdam, 1977, 138 blz.). Dit laatste boek geeft een degelijk overzicht van een hele reeks denkers met de nieuwe thema's die ze geïntroduceerd hebben, maar gaat niet in op de kritieken daarop. Dit boek daarentegen behandelt één auteur en graaft werkelijk zeer diep, in de beste tradities van de marxistische kritiek. Het is intellectueel dan ook veel stimulerender.

Het centrale probleem dat Gramsci opwierp – en dat volgens Anderson nog steeds niet bevredigend is aangepakt – is de verschillende overheersingsvorm van de burgerij in West-Europa, t.o.v. het Rusland van voor de revolutie. In tegenstelling tot wat de meeste revolutionairen verwacht hadden was die macht hier veel steviger en blijkbaar van een ander soort en kon ze een aantal heel serieuze economische en politieke krisissen te boven komen. Fysieke dwang, pure repressie-mechanismen zijn eerder de uitzondering, een bepaald soort instemming met die klasse macht blijkt veel groter te zijn. Vandaar dat de arbeidersklasse eerder een «stellingen-» dan een «bewegingsoorlog» moet voeren tegen de burgerij: ze moet een tegenkonsensus creëren in een «historisch blok» van alle onderdrukte klassen, of om het met andere Gramsciaanse termen te zeggen: de «hegemonie» ofte intellectuele leiding uitoefenen over die klassen.

De kritische bespreking van deze problematiek door Anderson is tegelijk heel ruim en beperkt.

Ruim omdat hij de verschillende elementen in Gramsci's logica één voor één uiteenrafelt en ze daarbij koppelt aan andere discussies op andere plaatsen en ev. andere tijdstippen. Zo toont hij dat het hegemoniebegrip niet zo oorspronkelijk Gramsciaans is als een aantal van zijn adepten willen doen geloven. Of dat de discussie over «bewegings-» en «stellingenoorlog», gekoppeld aan de verschillen tussen West- en Oost-Europa, al veel ouder was binnen de marxistische beweging en eigenlijk tot een beter einde was gebracht door Lenin en vooral Trotsky. Ook legt hij de band tussen de verwarring van één van Gramsci's uitwerkingen en de nog veel grotere verwarring bij Althussers concept van «ideologische staatsapparaten» dat daarop gebaseerd was.

Maar vooral toont hij aan hoe door Gramsci's werkwijze een verschuiving kon ontstaan die zich zeer goed leende voor een reformistische interpretatie van zijn werk, die hem nochtans helemaal vreemd was (zoals Marx is

Anderson een kamergeleerde die op een schitterende manier het belang kan aantonen van theoretische concepten bij de concrete problemen van de klassenstrijd). Dit kwam enerzijds zowel door de gevangeniscesuur die Gramsci dwong een erg kriptisch taalgebruik aan te nemen, dat nog steeds niet helemaal ontcijferd is. Daardoor wordt bijv. niet steeds verduidelijkt in welke theoretische en vooral praktische kontekst een bepaalde discussie gevoerd wordt. (Anderson tracht dit kader zoveel mogelijk te verduidelijken, wat erg verhelderend is).

Maar anderzijds introduceerde Gramsci een te geformaliseerde sociologische werkwijze waardoor wel onbedoelde verschuivingen moesten ontstaan: zo verwerkt hij niet de fundamentele verschillen tussen een burgerlijke en een proletarische revolutie, tussen de Westeuropese en de Russische staatsvorm en gaat dan op een ongeoorloofde algemene manier concepten gebruiken als «revolutie», «heersende klasse», «staat», enz.

Eng is Andersons bespreking daarentegen omdat die zich vooral beperkt tot een taalkundige aanpak van Gramsci's kernbegrippen en binnen het kader daarvan verder teoretiseert. Zo geeft hij een schitterende en tegelijk vernietigende analyse van de verschuivingen binnen de tegenovermekaarstelling van de begrippenparen dwang / consensus en staat / civiele maatschappij. De verschillende versies worden uitgewerkt en gekoppeld aan telkens een ander fundamenteel probleem van de marxistische analyse van de burgerlijke staat. Anderson komt zelf tot een meer bevredigende opvulling van die tegenstellingen, maar *binnen de dualiteit van Gramsci's begrippenpaar* dat hij zelf ontoereikend vindt!

De economische dwang die een derde overheersingsvorm is naast fysieke dwang en consensus – en die eigenlijk primeert in Marx' «Kapitaal» wordt dus niet geïntegreerd. Anderson verdedigt zich hiertegen door te zeggen dat hiervoor meer empirisch onderzoek over het functioneren van de burgerlijke overheersing vereist is. Aan die job werkt Anderson trouwens zelf in zijn groots project over de geschiedenis van de staatsvormen (en waarvan reeds «Passages from Antiquity to Feudalism» en «Lineages of the Absolutist state» verschenen). Maar ik blijf het vreemd vinden dat hij het dan wél reeds mogelijk vindt een hypothese te formuleren over de verhouding fysieke dwang / consensus zonder de economische dwang erbij te betrekken.

Spijtig is ook dat hij zich beperkt tot de *tegenstrijdigheden* van Antonio Gramsci. Daarmee bespreekt hij wel de meeste van Gramsci's kernbegrippen, zoals wel duidelijk zal zijn. Maar wat Anderson Gramsci's grootste verrichting in de gevangenis vindt, nl. zijn theorie over de intellektuelen, blijft «noodgedwongen» weggelaten uit dit essay. Waarom zegt hij niet. Daarmee gepaard komen ook Gramsci's opvattingen over het «historisch blok» niet echt uit de verf.

Dat is vooral spijtig omdat je door de resultaten waartoe Perry Anderson komt bij wat hij wel bespreekt, erg benieuwd geraakt naar wat hij met de rest zou gedaan hebben. Bij de discussie over de begrippenparen staat / civiele maatschappij en dwang / consensus komt hij bijv. tot de op het eerste gezicht onthutsende, maar in essentie juiste stelling dat de burgerlijk democratische staat zelf de belangrijkste faktor is van de consensus: het is de eerste staatsvorm in de geschiedenis die de illusie kan verwekken dat de massa niet onderdrukt wordt, maar werkelijk zelf het heft in handen heeft. In frontale tegenstelling tot Gramsci die een langzame stellingenoorlog be-

pleitte en het daarvoor nodig vond dat de arbeidersklasse een maximum aan interne coherentie en dus gecentraliseerde leiding had, komt Anderson dan ook tot de konklusie dat een socialistische revolutie slechts denkbaar wordt als de arbeiders konkreet ervaren dat de proletarische democratie tastbaar superieur is aan de burgerlijke democratie. Een konklusie waarmee Anderson zich in de beste tradities van het revolutionair marxisme bevindt die het niet nodig maakt in het nieuwe sociaal-democratisch gewauwel te vervallen om het terrein van vrijheid en democratie te verdedigen.

Dany Jacobs
Beuningen, 11 augustus 1982

Van Economische crisis tot erger, POLEKAR

Op zich is het een positief feit dat een boekje met een progressieve economische analyse zijn weg vindt naar een ruim publiek.

Het werkje van Frank Moulaert en Frank Vandenbroucke (118 pp.) is inderdaad te vinden in het commerciële circuit en de meeste boekhandels.

Positief is ook de heldere aanpak om de huidige crisis te verklaren waarbij de leek zich via overvloedig en recent (tot 1981 bijgewerkt) cijfermateriaal en grafieken kan informeren.

Hoofdstuk I handelt «over groei en crisis in onze (?) economie» en start met een overzicht van de factoren die de welvaartsperiode van '60 tot '73 verklaren, de factoren die een einde maakten aan deze groeидans, het extra-kwetsbare karakter van de verouderde en open Belgische economie en de negatieve aspecten van een groeipolitiek onder het kapitalisme. Aan het slot van het hoofdstukje wordt de klassieke doodoener van de «inkomensmatiging» kort geanalyseerd waarbij een aantal belangrijke aanvullingen worden gemaakt.

- de relatieve stabiliteit van de netto-inkomens van '70 tot '80 (zonder vervangingsinkomens)
- de sterkere stijging van inkomens uit vermogen dan looninkomens
- de compensatie van de arbeidskoststijging door produktiviteitsstijgingen
- de muntpolitiek van de «sterke frank» die deflatoir werkte (goedkopere invoer, duurdere uitvoer) en die slechts met de recente devaluatie gewijzigd werd.

In het tweede hoofdstuk wordt de taak van de overheid in de markteconomie bekeken die naast de klassieke taken die ook ultra-liberalen erkennen (rechtszekerheid bewaren, munt verdedigen) onder keynesiaanse invloed een actieve herverdelende rol ging spelen (via overleg en sociale zekerheid koopkracht stabiliseren, in '79 voor 92 md. aan participaties, subsidies en financiële vrijstellingen voor de bedrijven). Diezelfde overheid draait nu echter vooral voor de kosten van de crisis op (werkloosheid, staatssteun, rentelasten).

In het laatste hoofdstuk stellen de auteurs dan hun alternatief voor: niet inleveren en matigen maar herverdelen. Door een herverdeling van de arbeid 300.000 nieuwe werkplaatsen scheppen. Hiervoor komen dan energiebesparende investeringen, zorg voor milieu en arbeidsveiligheid en in-

dustriële renovatie op de voorgrond. Hiervoor zijn volgens hun berekening 110 md. investeringsfondsen nodig:

60 md. verplicht sparen door 10 % rijksten

40 md. besparingen van de financiële sector heroriënteren naar sociale sectoren

10 md. buitenlandse leningen.

De 195 md. benodigde extra-inkomens (voor nieuwe werknemers) komen vooral van de strijd tegen de fiscale fraude (100 md.) en overheidsbesparingen (45). De suggestie op welke posten (legerbudget?) wordt niet eens gemaakt.

De pedagogische kwaliteiten van het werkje mogen echter de ideologische aspecten niet uit het oog doen verliezen. De auteurs stellen wel vast dat ze het naoorlogse keynesiaanse beleid misschien wat te mooi voorstelden omdat dit niets aan de structuren wijzigde. Maar hun herverdelend model neigt precies naar een modern links-keynesiaans recept van crisisbestrijding dat verbruik en tewerkstelling aanzwengelt via «verplichte» solidariteit (!) van de rijksten en heroriënteren van de spaargelden in de handen van de financiële sector. Maar hier stellen de auteurs nochtans zelf dat een aantal sectoren (banken, verzekeringen, distributie, energie) een gesloten en beschermde sector vormen die de crisis afwentelen op de «open» sector en vooral op de arbeiders. Ze willen hier geen politieke strategische uitspraken doen over hoe ze de «kontrole» op hun recept gaan uitvoeren: in de politieke strijd en syndikale mobilisatie zal de arbeidersbeweging dit zelf maar moeten uitdokteren. Maar hier blijkt toch dat de keynesiaanse hervormingsgezinde ekonomen niet eens aansluiten met de eigen tradities van de Belgische arbeidersbeweging die vroeger een aantal structuurhervormingen toch duidelijker met naam durfde noemen: nationalisatie van de sleutelsectoren, openbaar initiatief, planning, arbeiderscontrole. Waarbij over de inhoud achter die termen nog verschillende strategieën kunnen schuilgaan (van «louter» strijdsyndikalisme tot overgangsprogramma's naar het socialisme). Het werkje van Polekar sluit dan ook aan bij de links-keynesiaanse trend die in verschillende landen nu welig tiert sinds het Mitterand-experiment.

Eddy Decreton
Gent, 16 augustus 1982.